

Vladimír Nálevka

horké krize studené války

VYŠEHRA D

ničení a dalších ofenzivních prostředků. Dalším dokumentem byla Úmluva o vztazích mezi třemi západními mocnostmi a bonnskou vládou, což byla nově upravená Generální smlouva z roku 1952; formálně odvolávala okupační režim a opět deklarovala suverenitu Spolkové republiky Německo. Okupační jednotky v SRN získaly status spojeneckých sil. Západní trojka si však udržela výsostná práva v západních sektorech Berlína. Souběžně byl v Paříži podepsán i protokol o přijetí Spolkové republiky do NATO, jež se posléze uskutečnilo 9. května 1955. Sovětský blok reagoval na tyto skutečnosti ustavením vojenského uskupení Varšavské smlouvy dne 14. května 1955. V prvním roce po založení existovala Varšavská smlouva pouze formálně a byla Chruščovem chápána jako vhodný instrument k nátlaku na Severoatlantickou koalici. Kreml požadoval souběžnou likvidaci obou vojenských paktů. Po odmítnutí této moskevské iniciativy Západem Rusové přikročili ke skutečné realizaci vojensko-politických struktur Varšavské smlouvy. Dosavadní bilaterální vojenské svazky jednotlivých satelitních zemí s Moskvou byly transformovány v komplexní vojenský systém, který podléhal sovětskému generálnímu štábu. Původní iluze některých signatářů smlouvy o získání – byť minimálního – prostoru pro uplatnění národních zájmů byly rychle rozptýleny. Jednotlivá vojenská velení členských států Varšavské smlouvy přebírala od Sovětů pouze rozpracované dílčí úkoly, na jejichž plnění dozírala rozvětvená síť sovětských poradců.

První krize ve východním bloku

V březnu 1953 zemřel ve své rekreační rezidenci v Kunccevu – po ataku mozkové mrtvice – Josef Vissarionovič Stalin. S jeho smrtí byly spojeny naděje na změnu systému. Především v satelitních zemích narůstala nespokojenost a původní čistě sociální požadavky, jako zvýšení mezd či zajištění dostatečného množství běžných potravin, se měnily v projevy politického nesouhlasu s komunistickou totalitou. Tyto konflikty byly ještě umocněny bojem Stalinových dědiců o nástupnictví. Proti vlivnému muži bezpečnostního aparátu L. P. Berijovi se vytvořila koalice zbývajících diadochů, kteří si po jeho násilném odstranění v červenci 1953 rozdělili klíčové státní a stranické funkce. Prvním tajemníkem ÚV KSSS se stal sice polovzdělaný, ale jinak obratný manipulátor s komunistickou nomenklaturou N. S. Chruščov, předsedou Rady ministrů vlivný stranický byrokrat G. M. Malenkov a formální hlavou státu, tj. předsedou prezidia Nejvyššího sovětu, byl „zvolen“ zcela neschopný K. J. Vorošilov.

K prvnímu otevřenému střetu mezi státní mocí a nespokojenou veřejností došlo v červnu 1953 v Československu, kde po provedení měnové reformy a zvýšení cen potravin spontánně propukly ve více než stovce závodů protestní stávky, které v západočeské Plzni vyústily v rozsáhlé pouliční demonstrace dělníků Škodových závodů proti existujícímu režimu. Vláda nasadila proti revoltujícímu městu početné bezpečnostní jednotky a vojsko. Silou a následnou represí sice situaci zvládla, ale stranickému vedení Antonína Novotného bylo zřejmé, že určité změny v hospodářské a sociální sféře jsou nutné. Nadále ovšem odmítalo jakékoli diskuse o reformě politického systému založeného na mocenském monopolu komunistické strany.

Také v Německé demokratické republice se lavinovitě šířila nespokojenost se špatnými životními podmínkami. Ve veřejnosti silně rezonovaly nepodložené zprávy o uvolnění sovětského okupačního režimu

Sovětská armáda v ulicích Magdeburgu.
„Povstání v NDR nehodlala Moskva tolerovat.“

a o odvolání generálního tajemníka Ústředního výboru Jednotné socialistické strany Německa (SED) Waltera Ulbrichta. Tento přesvědčený stalinista, jehož osobnost zformovala Kominternu, odmítal jakékoli změny dosavadního politického organismu. Pod tlakem Moskvy sice východoněmecké politbyro jednalo o možných reformách, například o omezení nucené kolektivizace rolníků, ale tvrdé jádro vládnoucí nomenklatury trvalo na pokračování dosavadního kurzu. Samostatnou hru rozehrál L. P. Berija, který prosazoval sjednocení a trvalou neutra-

lizaci celého Německa, čímž měla být eliminována hrozba jeho případného začlenění do NATO. Berijova skepse vůči existenci NDR se odrazila i v dokumentu předsednictva ÚV KSSS z 2. června 1953, který kritizoval Ulbrichtovo vedení a požadoval „nastoupení nového politického kurzu“. V tomto duchu proběhlo i jednání s východoněmeckou delegací o několik dní později. („Hrozí katastrofa, nebudou-li rychle přijata opatření k nápravě.“)

V této situaci vyvolalo rozhodnutí východoněmecké vlády o upevnění pracovních norem vlnu skutečného lidového odporu. Stávka stavebních dělníků v Berlíně 17. června 1953 byla první jiskrou rozsáhlého požáru, který zasáhl řadu průmyslových center. Ministerská rada sice vyhlásila v celé zemi výjimečný stav, ale nedokázala začínajícímu povstání čelit vlastními prostředky. Rozhodl až zásah sovětské armády, jejíž tankové jednotky dělnickou revoltu potlačily. V této souvislosti jsou zajímavá dosud nepublikovaná doporučení předsednictva ÚV KSSS, která koncem června obdržel předseda Rady ministrů G. M. Malenkov. Ve vztahu k NDR měl vysoký komisař Semjonov dbát o zlepšení situace v zásobování obyvatelstva a v případě jakéhokoli nedostatku neváhat se žádostí o poskytnutí pomoci ze sovětských rezerv. V dokumentu byl také uveden celkový počet padlých a zatčených východoněmeckých povstalců – 60 osob bylo usmrceno a 9 tisíc bylo uvězněno. Posouzení míry jejich „viny“ bylo sice záležitostí orgánů NDR, ale Semjonov měl zabránit masovým represím vůči řadovým účastníkům demonstrací.

Pro rozhovory s vojenskými veliteli západních sektorů Berlína byla připravena argumentace o rozhodujícím podílu cizích provokatérů na vyvolání nepokojů. Ve stejném duchu měly být koncipovány i komentáře v sovětském tisku, obohacené navíc poukazem na možnou sabotáž – prostřednictvím nepokojů ve východoněmeckých městech – mírového jednání v Koreji. Z celého elaborátu byla patrná snaha sovětského vedení o uklidnění politické situace v NDR. Pro Waltera Ulbrichta se ovšem události června 1953 staly podnětem vedoucím k dalšímu utužení komunistického režimu a k odmítnutí jakýchkoliv reformních podnětů, byť i přicházely z Moskvy.

Východoněmecké povstání na druhé straně dokumentovalo narůstající stabilitu poválečného uspořádání Evropy, neboť třebaže západní mocnosti protestovaly proti sovětské vojenské intervenci, zůstalo pouze u slov. CIA sice uvažovala o tajných dodávkách zbraní do východního

Berlína, ale Bílý dům tuto možnost rezolutně odmítl. Přes halasnou protisovětskou propagandu Spojené státy de facto – a prakticky až do poloviny 80. let – respektovaly sovětskou přítomnost ve střední a východní Evropě.

V únoru 1956 bylo světové dění ovlivněno průběhem a výsledky XX. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu. Její vůdčí představitel Nikita Sergejevič Chruščov byl odhodlán provést částečné změny v sovětském systému, především v oblasti řízení státu a národního hospodářství, přičemž klíčem k předpokládaným reformám se měla stát veřejná kritika mocenských praktik J. V. Stalina. Většina neostalinského předsednictva ÚV KSSS však odmítla tuto Chruščovovu snahu a po ostrém názorovém střetu byl nalezen přijatelný kompromis: N. S. Chruščov prezentoval kritiku tzv. kultu osobnosti až v samém závěru XX. sjezdu, na jeho neveřejném zasedání. Případná medializace projevu byla přísně zakázána. Odhalení dosud utajovaných stalinských zločinů nemělo v žádném případě zpochybnit komunistickou totalitu, ale i pouhé první nahlédnutí do „Pandořiny skříňky“ přispělo k postupné korozi sovětského systému. Nebylo náhodné, že výrazné projevy nesouhlasu s autoritativními diktaturami se záhy objevily v Polsku a v Maďarsku, kde se historicky podmíněné protiruské nálady proplétaly a spojovaly s rezistencí vůči vnucenému mechanismu uplatňování proletářské moci. (Ostatně světová veřejnost se seznámila s hlavními tezemi Chruščovova vystoupení již v březnu 1956, kdy po náhlé smrti polského stranického vůdce B. Bieruta byl v jeho osobním trezoru nalezen obsáhlý výtah ze zmíněného projevu. Jeho kopii izraelská rozvědka okamžitě propašovala na Západ.)

Společenský pohyb v Polsku začal již v březnu 1956, kdy byl po zemřelém B. Bierutovi postaven do čela Polské sjednocené dělnické strany Edward Ochab, který se snažil utlumit sílící bouři kritiky amnestií politických vězňů a liberalizací kulturního života. Kosmetické úpravy režimu však musely selhat, jakmile byly konfrontovány s hospodářskými a politickými požadavky naprosté většiny obyvatelstva, která se dožadovala nejen vyšších mezd, ale i větší míry občanských svobod. Vnitropolitická krize v Polsku se zauzlila kolem událostí v Poznani na sklonku června 1956. Manifestační vystoupení tamních dělníků bylo brutálně potlačeno bezpečnostními silami, které zastřelily několik desítek a vážně zranily stovky demonstrantů. Po tomto masakru se prohloubily spory uvnitř stranické špičky. Neostalinisté odmítali dialog s veřej-

ností a prosazovali pokračování tvrdého kurzu, kdežto tzv. reformisté uznávali nutnost a potřebnost změn, ale ani oni nebyli přirozeně ochotni překročit hranice socialistického systému. Konfrontace vyvrcholila v říjnu 1956. Na připravovaném plénu ústředního výboru Polské sjednocené dělnické strany se chtěli stalinisté zmocnit – s podporou sovětských tanků – všech klíčových mocenských pozic ve vedení strany a státu. Ráno 19. října neočekávaně přiletěl do Varšavy N. S. Chruščov, kterého doprovázela skupina sovětských vojenských velitelů. Polský ministr národní obrany, sovětský maršál K. Rokossovskij, koordinoval pohyby Rudé armády, jejíž jednotky uzavíraly kruh kolem hlavního města. Vůdčímu představiteli reformní skupiny W. Gomulkovi se však podařilo – po delším a obtížném dialogu mezi čtyřma očima – přesvědčit Chruščova o nezbytnosti kádrových změn v polském stranickém vedení. Nikita Sergejevič poté zastavil hrozivé vojenské manévry a na nočním zasedání pléna PSDS z 19. na 20. října podpořil Gomulkovo seskupení. Někdejší vůdčí představitel komunistického podzemí z let druhé světové války a pozdější oběť stalinských čistek se stal nadějí i symbolem obrody Polska. Władysław Gomułka po svém zvolení do čela PSDS však v poměrně krátkém čase rozměnil potenciál reformního hnutí a vrátil se k mírně modifikovaným principům diktatury proletariátu, s výjimkou venkova, kde zůstalo zachováno soukromé vlastnictví rolnických usedlostí, a katolické církve, která si i nadále udržela privilegované postavení v polské společnosti.

Otevřená krize totalitního režimu v Maďarsku vypukla v létě 1953. V souvislosti s negativním mezinárodním ohlasem vojenského zásahu vůči východoněmecké revoltě a s cílem nalézt přijatelné východisko z patové situace stalinismu iniciovalo sovětské vedení v druhé dekádě června sérii důvěrných porad s vedoucími představiteli komunistických stran svého mocenského bloku. Maďaři přijeli do Moskvy v reprezentativní sestavě – Mátyás Rákosi, od roku 1952 generální tajemník Maďarské strany pracujících a předseda vlády, Ernő Gerő, András Hegedüs, István Dobi a Imre Nagy. Sověti tvrdě zkritizovali Rákosiho za superindustrializaci, násilnou kolektivizaci zemědělství s následným úpadkem venkova a paradoxně i za politické procesy z přelomu 40. a 50. let. N. S. Chruščov trval na personálních změnách ve vedení strany a státu – „jinak vás lidé poženou vidlemi“. G. M. Malenkov požadoval rozdělení funkce generálního tajemníka a premiéra, přičemž do čela vlády navrhl svého klienta Imre Nagye, který po celou dobu jednání jednoznačně

podporoval stanovisko sovětské strany. Po návratu maďarské delegace do Budapešti bylo na 27. a 28. června 1953 svoláno plénum ÚV MSP, které realizovalo závěry moskevské schůzky. Imre Nagy byl jmenován předsedou vlády, ale Rákosi zůstal i nadále v čele stranického vedení. Premiér okamžitě vyhlásil svůj program „nové etapy výstavby socialismu“, v jehož duchu usiloval o redukci investičně náročného těžkého průmyslu a o zmírnění tlaku vůči rolníkům. Kladný ohlas ve veřejnosti měla i poměrně široká amnestie a celkové uvolnění dosavadního policejního režimu.

Mátyás Rákosi ovšem využil v březnu 1955 oslabení pozice Malenkova v sovětské politické hierarchii a instrumentálně obvinil Nagye z „revizionismu“. Vnitropolitický zápas na plénu MSP, kterého se zúčastnil i zástupce Moskvy M. Suslov, rozhodl Rákosi ve svůj prospěch. V duchu tradičních rituálů byl I. Nagy označen za představitele „pravicového oportunismu“ a vyloučen nejen z politbyra, ale z MSP. Musel také odstoupit z funkce předsedy vlády a jeho nástupcem se stal András Hegedüs. Suslov sice pokládal ostrakizaci I. Nagye za vážnou politickou chybu, ale vzhledem k nejisté budoucnosti jeho ochránce Malenkova pokládal za rozumné příliš se v celé záležitosti neangažovat.

Dobové tance neostalinistů v Budapešti nemohly přinést řešení obtížné hospodářské a sociální situace v zemi, zvláště když celé komunistické hnutí bylo v únoru 1956 zasaženo XX. sjezdem KSSS. Rákosiho pokusy o kosmetické úpravy systému jen prohloubily jeho celkovou korozi. Souběžně s rehabilitací v roce 1949 popraveného L. Rajka byla opět vyhlášena částečná amnestie, která se nyní vztahovala i na některé dosud vězněné členy nekomunistického politického spektra. Na druhé straně však pokračovala ostrá kampaň proti heretické inteligenci, zvláště vůči tzv. Petöfiho kroužku.

Toto centrum intelektuální opozice vůči neostalinismu bylo založeno 17. března 1956 jako diskusní klub při vedení mládežnické komunistické organizace. Kroužek mj. pořádal hojně navštěvované přednášky a diskuse o národní historii, hospodářské situaci, politickém systému, náboženských otázkách aj. Tyto debatní večery se brzy staly politickým fórem a manifestací odporu vůči totalitě.

V atmosféře narůstající nespokojenosti ve společnosti se Rákosi obrátil na Moskvu se žádostí o vyslání M. Suslova, pokládaného v Kremlu za znalce maďarského dění, který měl budapešťskému politbyru pomoci při hledání východiska ze situace. Suslov přiletěl do města nad

Dunajem začátkem června 1956, tedy ještě před výbuchem dělnického odporu v polské Poznani, a v rozhovorech s Rákosim se vyslovil pro obětování zkompromitovaných představitelů bezpečnostních složek a proces s L. Rajkem měl být interpretován jako výsledek tehdejších sporů s Jugoslávií, což byla záležitost Stalina a Beriji. Sovětský arbitr upozornil Rákosiho i na velký počet Židů ve stranické špičce a doporučil její rozšíření o mladší kádry jednoznačně maďarského původu. Celkově však Suslov ještě podpořil Rákosiho a jeho hodnocení přijali i účastníci společné porady sovětského předsednictva ÚV KSSS a stranického vedení „lidových demokracií“ dne 24. června 1956.

S touto záštitou přešel Rákosi do protiútoků a na plénu ÚV MSP dne 30. června 1956 – s odvoláním na nedávnou poradou v Moskvě – prosadil tvrdou linii vůči opozici. Závěrečná rezoluce ÚV charakterizovala Petöfiho kroužek jako „druhé politické centrum, stojící proti vedení strany“ a oznámila jeho okamžité rozpuštění. Za inspirátora protistranických vystoupení byl označen Imre Nagy. Bylo to přirozeně instrumentální obvinění, které neodpovídalo realitě, ale soustavné ataky Rákosiho klanu vůči I. Nagyovi vytvářely kolem jeho osobnosti mýtus zásadního odpůrce systému, kterým však nikdy nebyl.

Mezitím zásah bezpečnostních sil proti revoltujícím poznaňským dělníkům otevřel na sklonku června 1956 polskou krizi. Také Matyáš Rákosi se pokusil o mocenský zásah, požadoval okamžité zatčení nejvýraznějších představitelů maďarské intelektuální opozice, zastavení tří literárních časopisů a v neposlední řadě i čistku stranického aparátu. V tomto ohledu spoléhal na Moskvu, ale tento předpoklad již momentálně neodpovídal přístupu Chruščovova vedení KSSS vůči středo-evropským satelitům. Po zkušenostech z Polska se Kreml snažil předejít otevřenému výbuchu nespokojenosti a poslal do Budapešti Anastase Mikojana, který se netajil svou skepsí vůči Rákosimu. Na urychleném svolaném plénu ÚV MSP, které začalo 18. července, podal „milovaný vůdce maďarského lidu“ – údajně pro vysoký krevní tlak – demisi, a ještě téhož dne odletěl speciálem KGB do politického vyhnanství v SSSR, kde také zemřel. Nikdy mu nebyl povolen návrat do rodné země.

Jako ve všech destalinizačních opatřeních po XX. sjezdu KSSS, ani tentokrát nedokázalo sovětské vedení překročit svůj vlastní stín. Rákosi byl sice shledán naprosto neúnosným, ale na jeho místo ve vedení MSP byl dosazen další muž ze stalinské elity – Ernő Gerő. Jeho politická linie věrně kopírovala neostaliniské koncepce zemí sovětského bloku.

Trvala na prioritě těžkého průmyslu i na upevnění zemědělských družstev, ostře odmítala opozici ve straně i ve společnosti. Slibovala pouze pokračování rehabilitací a zvýšení životní úrovně.

Ve vyhrocené politické situaci jsou polovičatá opatření prakticky neúčinná a červencová výměna generálních tajemníků MSP nemohla uspokojit veřejnost, v níž silně rezonovalo desetibodové memorandum Petöfiho kroužku, které bylo formulováno bezprostředně po zveřejnění rezoluce ÚV MSP z 30. června. Memorandum požadovalo: a) svolání mimořádného zasedání ÚV za účasti Imre Nagye; b) přezkoumání hospodářské situace země a vypracování skutečně reálného projektu druhé pětiletky; c) rozvoj socialistické demokracie a zavedení samosprávy na závodech; d) dosazení Imre Nagye do vedoucí funkce; e) odstranění M. Rákosiho a zdůraznění jeho osobní odpovědnosti za porušování socialistické zákonnosti; f) veřejný soud s M. Farkasem, který byl odpovědný za politické procesy na přelomu 40. a 50. let; g) revize nesprávných rezolucí ÚV, zejména rezoluce o Petöfiho kroužku z 30. června; h) veřejná publikace všech důležitých státních rozhodnutí; ch) zásadní revize sovětsko-maďarských vztahů; i) demokratizace mládežnického hnutí.

Události dostaly spád v chladném podzimu padesátého šestého roku. Dne 6. října se v Budapešti uskutečnil manifestační pohřeb ostatků L. Rajka. Smuteční akt se proměnil v masovou demonstraci nesouhlasu se stalinistickým režimem. O deset dní později byl na univerzitě v Szegedu ustaven nezávislý „Svaz maďarských vysokoškoláků“, k němuž se okamžitě připojili zástupci většiny vysokých škol v zemi. Studenti již otevřeně požadovali odchod sovětských vojsk, povolání I. Nagye do čela vlády, veřejný soud nad M. Rákosim a svobodné volby.

Dne 22. října organizovala budapeštská Polytechnika velké shromáždění obyvatel hlavního města, v jehož průběhu zaznělo tzv. šestnáct požadavků, které svým obsahem již překročily dosavadní limity socialistické opozice. Tedy nejen návrat Imre Nagye do čela vlády, či svolání mimořádného sjezdu MSP, ale mj. i výzva k obnovení pluralitního politického systému a občanských svobod. Pořadatelé tohoto mítinku také svolali na odpoledne příštího dne „manifestaci solidarity s polským národem“.

Vývoj událostí ve Varšavě se stal skutečnou roznětkou lidového odporu v Maďarsku. Původně studentská akce přerostla ve shromáždění asi 200 tisíc obyvatel Budapešti, které požadovalo obnovení skutečné

Povstání v Maďarsku v roce 1956. „Stržení Stalinovy sochy se stalo prologem revoluce.“

národní nezávislosti. Státní moc byla zaskočena živelným výbuchem masové nespokojenosti, který se rozšířil i do dalších měst. Večer vystoupil v rozhlasu E. Gerő. Projev, bez sebemenších ústupků a bez konkrétních odpovědí na požadavky demonstrujících, vyvolal „opravdový hněv lidu“. Rozhořčení a nespokojení účastníci protestního shromáždění začali obsazovat veřejné budovy. Dramatickou situaci neuklidnil ani Imre Nagy, který se na žádost politbyra objevil kolem deváté večer na balkóně parlamentu. Vyzval demonstrující zástupy k pokojnému rozchodu a přislíbil návrat k reformám roku 1953, ale improvizovaná promluva již nerezonovala a hlavně nikoho neuspokojila. Silně frustrovaní lidé nejprve skáceli monumentální bronzovou Stalinovu sochu v městském

parku a poté začali obléhat budovy stranického tisku a rozhlasu. V průběhu těchto akcí se část vojáků budapeštské posádky přidala k demonstrantům a kolem desáté hodiny večer padly i první výstřely. Příslušníci státní bezpečnosti (AVH) zahájili – patrně svévolně – palbu vůči skupině mladých lidí, kteří se pokoušeli proniknout do budovy rozhlasu. Tímto okamžikem přerostla dosud relativně pokojná manifestace v ozbrojený střet.

Přibližně v téže době zasedalo plénum ÚV MSP. Rozhodlo o vytvoření nové vlády v čele s I. Nagyem a o vyhlášení stanného práva. V průběhu jednání přišly zprávy o postupujícím rozkladu maďarské armády. (Velitel Bemových kasáren v Budapešti nechal otevřít mobilizační sklad a přikázal svým podřízeným rozdělit zbraně a střelivo mezi obyvatele hlavního města.) Ernő Gerő okamžitě odjel na sovětský zastupitelský úřad a požádal velvyslance Andropova a vojenského přidělence o nasazení sovětských jednotek, umístěných v Maďarsku na základě li-tery Varšavské smlouvy, vůči revoltující Budapešti. (Tzv. Zvláštní skupina sovětské armády v MLR se skládala ze dvou motostřeleckých divizí, týlového zajištění, stíhací a bombardovací letecké divize.)

N. S. Chruščov byl informován o této žádosti prostřednictvím ministra obrany maršála G. K. Žukova. O situaci v Maďarsku jednalo noční zasedání politického byra ÚV KSSS a většina jeho členů se vyslovila pro intervenci. O účelnosti vojenské akce pochyboval pouze A. Miko-
jan, který se vyslovil pro politické řešení a v této souvislosti zdůraznil možnou pozitivní roli Imre Nagye. Sovětské vedení schválilo před-
běžný plán omezené intervence a Chruščov se poté telefonicky spojil s Gerőem a navrhl mu legitimizovat celou akci oficiálním pozváním maďarské vlády. Na úsvitu 24. října vjely do města na Dunaji první sovětské tanky průzkumného odřadu 37. pluku, které bez větších problémů obsadily většinu strategických bodů metropole.

Imre Nagy se zúčastnil nočního pléna ÚV MSP a souhlasil s povoláním sovětských jednotek, ale následujícího dne se odmítl podepsat pod zvací dopis, který koncipovalo sovětské velvyslanectví. Namísto něho získal Andropov signaturu bývalého premiéra Hegedüse.

V Kremlu již od rána 24. října probíhala schůzka sovětského vedení s Novotným, Ulbrichem a Živkovem. S malým zpožděním dorazil i čínský zástupce Liu Šao-či. Diskutovalo se o vnitropolitické situaci v Polsku a v Maďarsku. N. S. Chruščov seznámil své hosty se záměrem vypracovat zásadní dokument o vztazích mezi Sovětským svazem

a jeho východoevropskými spojenci, který by se programově zřekl do-
savadní stalinické dikce ve vzájemných relacích. Leitmotivem říjnového summitu byla však obava z možného rozkladu komunistické mo-
ci v obou diskutovaných zemích.

Ve vztahu k Maďarsku byli Sověti ovlivněni alarmujícími zprávaní
velvyslance Andropova – „v zemi je krize, vedení strany nemá vývoj
dění pod kontrolou“. V obdobném tónu byla koncipována i hlášení po-
litické a vojenské rozvědky. Zejména sovětská vojenská elita se obávala
případného odchodu Maďarska z Varšavské smlouvy a tím i razantního
oslabení jejího jižního křídla. V tomto ohledu souzněly názory vojáků,
neostalinistů Molotovova typu i reformní Chruščovovy skupiny. Uvo-
lnění pout na klíčovém strategickém směru bylo pro Moskvu absolutně
nepřijatelné. V sovětské politické praxi vždy dominovaly mocenské
imperiální zájmy v širším kontextu bipolárního uspořádání po dru-
hé světové válce. Tradiční scholastické disputace a ideologická zaklínadla
vytvářely nezbytnou mlžnou clonu, ale nic více.

Téhož dne, tj. 24. října 1956, přiletěli do Maďarska – v doprovodu
předsedy KGB generála Ivana Serova – zvláštní zmocněnci sovětského
politbyra Mikojan a Suslov. Oba emisáři byli přesvědčeni, že jak Gerő,
tak Andropov situaci v zemi silně dramatizují a po prvních rozhovorech
v Budapešti telefonovali Chruščovovi, že „maďarské vedení zveličilo
sílu odpůrců a nedocenilo vlastní možnosti“. Relativně optimistický tón
sovětských prokonzulů však nebyl na místě.

Hnutí odporu vůči stalinistickému režimu se šířilo i do dalších měst –
Miskolce, Szegedu, Salgótarjánu, Györu a Pécsu. Živelně vznikaly
„revoluční výbory“ a řízení průmyslových závodů postupně přebíraly
„dělnické rady“. V samotné metropoli se již v noci na 25. října pro-
sa-
dilo několik povstaleckých center, především v VIII. a IX. městském
obvodu – pasáž a kino Korvín, náměstí Széna a kruhové náměstí M-
óri-
ce Zsigmonda na Budě.

Rusové nad ránem 25. října vytlačili povstalce – většinou studenty
a dělnickou mládež – z budovy rozhlasu, střežili mosty, vládní budovy,
sovětské velvyslanectví a další důležité objekty, ale v nočních po-
tyč-
kách v ulicích Pešti již přišli o několik tanků a obrněných transport-
térů.

V průběhu klidné demonstrace před sídlem parlamentu dne 25. října
byli kulometnou palbou z okolních střech napadeni patrolující sově-
ští
vojáci. Ti okamžitě opětovali palbu a na dlažbě Kossuthova nám-
něstí
zůstalo ležet téměř sto mrtvých těl a velké množství raněných účast-
níků

shromáždění. Není pochyb o tom, že střelba před parlamentem byla provokací politické policie AVH. Druhý vážný incident se stal před budovou ÚV MSP, kdy sovětsí tankisté ostřelovali pochodující formaci strážní jednotky, kterou mylně pokládali za povstalice. Deset maďarských vojáků bylo zabito.

Od těchto okamžiků získaly ozbrojené srážky v Budapešti výrazně krvavý charakter a původní demonstrace odporu vůči totalitnímu systému přerostly v lidovou revoluci. Dosavadní mocenský mechanismus se prakticky rozložil a v několika případech – v atmosféře šířících se zpráv o dalších masakrech – vzali obyvatelé hlavního města zákon do svých rukou. Povstalecká centra požadovala vypsání svobodných voleb a ustavení koaliční vlády. Byla vyhlášena i generální stávka. Přítomnost sovětské armády v Budapešti zvýraznila protisovětský a protiruský charakter revoluce.

Po střelbě na Kossuthově náměstí byl z Mikojanovy iniciativy dosazen do funkce generálního tajemníka ÚV MSP – namísto E. Geröa – János Kádár, který sice nepatřil ke stoupencům I. Nagye, ale měl pověst odpůrce Rákosiho a umírněného reformátora. Na plénu ústředního výboru dne 26. října se zformovaly ostře vyhraněné názorové skupiny. Zatímco F. Donáth a G. Loszonczy již hovořili o „spravedlivém výbuchu lidového hněvu“ a požadovali zahájit jednání s povstalcí, představitelé nedávno ustavené vojenské komise ÚV prosazovali realizaci „rozhodného zásahu vůči kontrarevoluci“ s masivním nasazením sovětských jednotek.

Názory I. Nagye se rychle vyvíjely a již 27. října otevřeně prohlásil, že „žádné řešení situace nebude možné, pokud nebudou přijaty požadavky lidu“. Trval na stažení sovětských sil do původních posádek a ve večerním rozhlasovém vystoupení nařídil nejen zastavení palby, ale oznámil i brzké zahájení rozhovorů s Moskvou o celkové problematice vzájemných vztahů, včetně odchodu sovětské armády z Maďarska. Ještě téhož dne byla také reorganizována vláda, kterou Nagy rozšířil o někdejší koaliční partnery z roku 1947, konkrétně o maloroľníky Zoltána Tildyho a Bélu Kovácse, kteří se v létě 1956 vrátili ze sovětského vězení.

O den později, 28. října, vláda rozpustila obecně nenáviděnou státní bezpečnost, vyhlásila amnestii pro politické vězně a vyslovila se i pro okamžitý dialog s vůdci povstání. Mikojan a Suslov byli zaskočeni tímto vývojem situace a okamžitě informovali Chruščova o politickém zvratu v Budapešti. Signálem změny byl i faktický útěk předních neo-

stalinistů – E. Geröa, A. Hegedüse, I. Kovácse, L. Pirose, J. Revaie a dalších do Sovětského svazu.

Mezitím v moskevském politickém byru kulminoval spor, zda hledat modus vivendi s I. Nagyem, či přistoupit k řešení ozbrojenou silou. V této zásadní otázce nebyla shoda ani mezi Mikojanem a Suslovem. A. Mikojan, který se netajil svými obavami z případných mezinárodních komplikací, se i v Budapešti stále snažil o politický dialog podle polského vzoru. Naproti tomu maršál Žukov vystupoval od počátku povstání zcela jednoznačně ve prospěch opakované intervence, a to bez ohledu na Maďary či možné následky ve světovém dění.

Události gradovaly mezi 30. říjnem a 1. listopadem 1956. V Maďarsku pokračovaly stávky, „revoluční výbory“, stejně jako „dělnické rady“ kategoricky požadovaly zavedení politického pluralismu, obnovení národní svrchovanosti a vystoupení země z Varšavské smlouvy. Na mnoha místech převzaly moc. Pod tímto tlakem I. Nagy opět rozšířil vládu a do svého kabinetu přibral ještě zástupce národních roľníků Ference Erdeie. Jednal i se zástupci obnovené sociální demokracie o ustavení „vlády národní jednoty“. Souběžně podpořil formování revoluční milice a národní gardy, do jejichž čela byli postaveni Sándor Kopácsi a divizní generál Pál Maléter. Imre Nagy překročil svůj Rubikon 1. listopadu 1956, když deklaroval neutralitu Maďarska a oznámil jeho vystoupení z Varšavské smlouvy. Téhož dne byla Maďarská strana práce přetvořena v Maďarskou socialistickou dělnickou stranu, v jejímž vedoucím grémiu se vedle Kádára dočasně prosadili reformní komunisté Nagy, Loszonczy, Donáth a Lukács. Premiér také dosáhl souhlasu Kremlu s postupným stažením sovětských jednotek z hlavního města, ale na druhé straně již nedokázal ukáznit a stabilizovat zemi. V této chvíli, která měla být východiskem k základní mocenské změně, se na několika místech prosadily prvky demoralizace a kriminálního marodérství. Lynč stranických a policejních funkcionářů dne 30. října na budapeštském náměstí Köztársaság maďarskou revoluci vážně poškodil a byl také okamžitě zneužit jejími odpůrci.

Sled posledních událostí v Maďarsku ukončil dosavadní diskuse v sovětském politbyru a v noci na 31. října rozhodli jeho členové o nové vojenské intervenci. Velitelem „operace Vichr“ byl jmenován maršál S. I. Koněv. A tak zatímco politická propaganda rozvíjela myšlenky „Deklarace ÚV KSSS“ z 30. října, která kritizovala dosavadní poručenský vztah Sovětského svazu k zemím „socialistického společenství“,

maršálové Žukov, Sokolovskij a Koněv finalizovali přípravy k ozbrojenému zásahu.

Do bojové pohotovosti byly uvedeny jednotky Příkarpatského a Oděského vojenského okruhu. Mobilizovány byly i svazky sovětské armády dislokované v Rumunsku. Laščenkovy divize „Zvláštní skupiny“ sice opustily Budapešť, ale cílevědomě přebíraly kontrolu silničních komunikací a zabezpečovaly nástupní prostory.

Souběžně Moskva jistila politickou stránku připravované invaze. Ráno 1. listopadu se Chruščov a Malenkov setkali s polskou delegací v Brestu. Gomułka byl sice rezervovaný vůči sovětské argumentaci, ale nakonec souhlasil s Chruščovovou tezí o kontrarevoluci. V odpoledních hodinách proběhlo jednání s Gheorgiu-Dejem v Bukurešti a v noci na 2. listopadu se v Kremlu uskutečnil vrcholný summit komunistických vůdců ze Sovětského svazu, NDR, Československa, Polska, Rumunska, Bulharska a Číny. Její zástupce byl původně skeptický vůči plánu nového vojenského zásahu – „nechtě si maďarská dělnická třída sama uchrání svou zemi“, ale po jednomyslném souhlasu ostatních účastníků porady o intervenci změnil Liu Šao-či své předchozí negativní stanovisko.

Chruščov odmítl rumunskou a bulharskou nabídku aktivní účasti na „operaci Vichr“, ale žádal od Prahy a Bukurešti posílení hraničního krytu. Noční porady v Kremlu se zúčastnili i J. Kádár, F. Münnich a A. Apró, kteří se ztotožnili s finálním výsledkem: „Vývoji v Maďarsku nemůže být nadále ponechán volný průběh. Je nutné okamžitě vytvořit novou revoluční dělnicko-rolnickou vládu, která musí být garantem dalšího rozvoje lidové demokracie.“

V noci z 2. na 3. listopadu Chruščov a Malenkov přiletěli inkognito za maršálem Titem na Brioni. Již v září 1956 se Chruščov obrátil na Tita se žádostí o podporu. V důvěrné depeši maršála upozornil, že politická labilita v lidově-demokratických zemích může vážně ohrozit jeho, tj. Chruščovovu pozici, neboť se v sovětském politickém byru již vytvořila neostalinská frakce vedená Molotovem a Kaganovičem. Josip Broz Tito původně podpořil reformní síly v Polsku a v Maďarsku a mj. kritizoval i první sovětskou intervenci. Postupně však změnil svůj přístup, neboť se začal obávat možné revize maďarsko-jugoslávských hranic. Posléze i pro Tita byl zcela nepřijatelný pád komunistického režimu v Maďarsku. Proto také byla sovětská delegace přijata na Brioni v přátelské atmosféře a s pochopením.

Chruščov upozornil Tita na „nebezpečnou aktivitu“ Imre Nagye na mezinárodním fóru. „Je těžké odpovědět na otázku, zda je Nagy pouhým nástrojem reakčních sil či přímým agentem imperialismu? Co nám zbývá? Jestliže ustoupíme, tak nás Západ bude považovat za zbabělce a idioty. Musíme reagovat nejen jako komunisté, ale i jako velmoc.“ Podle svědectví jugoslávského velvyslance v Moskvě Mičunoviče, který byl přítomen noční diskusi na Brioni, se Chruščov netajil ani složitou vnitropolitickou situací v SSSR, tlakem neostalinistů a armádní elity. „Moji protivníci stále říkají, že za Stalina bylo vše v pořádku a jen přišli tito noví, je rozklad.“

Tito reagoval na Chruščovovo exposé se značným sebevědomím. Upozornil své protějšky, že jak krize v Polsku, tak v Maďarsku byla vyvolána předchozími chybami stalinistických vedení. „Nyní se však v Budapešti prosadily kontrarevoluční síly.“ Proto také maršál souhlasil s ustavením „dělnicko-rolnické vlády“, nesouhlasil však s kandidaturou tvrdého stalinisty Münnicha a na post ministerského předsedy navrhl Jánose Kádára. Nakonec Tito přislíbil neutralizovat I. Nagye tím, že mu Jugoslávie nabídne azyl na svém velvyslanectví v Budapešti.

Na zpáteční cestě z Brioni se Chruščov a Malenkov zastavili v Užhorodu, kde se setkali s Kádárem, kterému oznámili, že bude postaven do čela „revoluční dělnicko-rolnické vlády“, jejíž formální vytvoření oznámila ještě téhož dne, tj. 3. listopadu, rozhlasová stanice v Szolnoku, která byla v rukou sovětských jednotek. Tato vláda „byla počata ve zradě, zrozena v krvi bratří a pokřtěna lží“.

Pro Moskvu byl přirozeně určující i přístup Spojených států. Po nástupu Eisenhowerovy administrativy formuloval státní tajemník John Foster Dulles novou politickou doktrínu „osvobození střední Evropy od sovětské nadvlády“. Jak ostatně konstatoval Zbigniew Brzezinski, byla tato „doktrína osvobození“ pouze rétorickým cvičením, určeným pro domácí politickou scénu. Její faktická vyprázdňenost se názorně vyjevila na podzim roku 1956, kdy Spojené státy odmítly pro národně emancipační a demokratizační snahy Poláků a Maďarů riskovat své vztahy se Sovětským svazem. Washington sice financoval činnost rozhlasové stanice „Svobodná Evropa“, jejíž vysílání výrazně ovlivňovalo antikomunistické aktivity ve středoevropských zemích, ale na druhé straně respektoval bipolární rozdělení světa včetně dominantního postavení Sovětského svazu v jeho poválečné zájmové sféře. Takže 26. října odmítla Rada národní bezpečnosti možnost ozbrojeného

zásahu v Maďarsku a J. F. Dulles o den později ve svém projevu v texaském Dallasu zdůraznil, že Spojené státy nepovažují Maďarsko za „potenciálního vojenského spojence“. Zároveň byla Moskva velvyslancem Bohlenem informována, že Američané „nehodlají využít nejnovějšího vývoje ve východní Evropě“. Obdobně vyznělo i Eisenhowerovo důvěrné poselství Chruščovovi, které bylo doručeno do Kremli v noci na 2. listopadu.

Jediným vstřícným krokem Spojených států vůči povstalcům byla žádost státního departmentu, aby Rusové v případě vojenské intervence ponechali po jistou dobu otevřené hranice mezi Maďarskem a Rakouskem, což Koněv posléze splnil a hranice uzavřel až počátkem ledna 1957. Akceschopnost OSN byla limitována britsko-francouzským zásahem vůči Násirovu Egyptu, neboť Spojené státy usilovaly o rychlé ukončení suezské krize a záměrně odsunuly jednání o situaci v Maďarsku.

V neděli 4. listopadu 1956 ve 4.45 ráno začal sovětský útok. Maďarské hranice překročily dva kompletní armádní sbory, výsadková brigáda, postupně byly nasazeny i dvě letecké divize. Na „operaci Vichr“ se přirozeně podílely i sovětské jednotky dislokované v rámci Varšavské smlouvy v Maďarsku a v Rumunsku. Celkem 150 tisíc mužů, přesně tolik měl k dispozici i generál Paskěvič v roce 1849 při zásahu vůči uherské revoluci. Původní Žukovova a Koněvova představa bleskového zásahu však narazila na realitu zoufalého odporu povstalců. Oproti původnímu kalkulu jednoho či dvou dní trvaly boje v celé zemi více než týden. Jednotky nově zformované Národní gardy vzdorovaly pod velením generála Királyho až do 11. listopadu. Nagyův apel k OSN měl jen platonickou odezvu v morálním odsudku sovětské mocenské politiky. V průběhu „operace Vichr“ padlo přes 4000 povstalců, 16 tisíc bylo zraněno a 1000 lidí zmizelo beze stopy. Do Rakouska odešlo 200 tisíc uprchlíků. Sovětská armáda ztratila 760 mrtvých a 2000 raněných vojáků a důstojníků.

Kádárova „revoluční dělnicko-rolnická vláda“ přesídlila pod ochranou tanků do Budapešti, kde její členové složili 7. listopadu „přísahu věrnosti“ do rukou předsedy parlamentu Istvána Dobiho, čímž měla být posílena legitimita nové administrativy. Kádár měl samozřejmě minimální podporu veřejnosti a v zahraničí byl – s výjimkou východního bloku – většinou bojkotován. Sověty dosazená vláda se zaměřila na urychlené vytváření nové mocenské struktury a na likvidaci posledních

ohnisek odporu. Kádár prosadil určitou míru odvetného teroru a po jeho žádosti na zmírnění „honu na kontrarevolucionáře“ Moskva skutečně zastavila již zahájené deportace mládeže do Sovětského svazu a přích nesla odpovědnost za represe na maďarské orgány. V následujících třech letech bylo 230 povstalců popraveno a více než 20 tisíc osob bylo uvězněno, z nichž většina byla propuštěna při amnestii v roce 1963, když Kádár začal vytvářet tzv. gulášový socialismus a snažil se o dosažení konsensu s národem.

Imre Nagy a jeho nejbližší spolupracovníci se již 4. listopadu uchýlili na jugoslávské velvyslanectví. Tito však 16. listopadu otevřeně podpořil Kádárovu vládu a další setrvání Nagyovy skupiny na ambasádě bylo neúnosné. Po písemné záruce osobní bezpečnosti ze strany Kádárovy administrativy opustili azylanti 22. listopadu budovu zastupitelství, co bylo neúnosné. Okamžitě však byli zadrženi příslušníky KGB a poté převezeni do rumunského letoviska Snagova, kde byli internováni do dubna 1957.

Je nesporné, že Kádár hledal i po vojenském potlačení povstání Nagyovi promis s reformním proudem ve straně. První obvinění proti Nagyem byla motivována pouze jeho údajnou neschopností čelit událostem. V čase bukurešťských rozhovorů s pěti představiteli reformního hnutí – Z. Szantó, G. Lukács, Z. Vás, S. Ujhely a I. Nagy – v lednu 1957 jim byla Kádárem dána záruka bezpečného návratu do vlasti a Nagy však bylo nabídnuto křeslo ministra zemědělství. Všichni jmenovaní odmítli přistoupit na klíčovou podmínku, tj. uznat legitimitu „dělnicko-rolnické vlády“. Naopak, sovětský zásah charakterizovali jako zjevnou agresi a z této premisy odvozovali i nelegálnost Kádárové administrativy.

V březnu 1957 odjela maďarská stranická delegace do Moskvy, kde byla vystavena tvrdému tlaku. Kreml negoval jakékoli jednání s Nagyem a požadoval jeho exemplární postih. Ve zcela stejném duchu proběhla i porada vedení KSSS, MSDS a RKS v Bukurešti, kde bylo požadováno Nagyova hlava. Výsledkem byla dohoda o Nagyovi 15. dubna 1957 „odpovědnosti za maďarskou kontrarevoluci“. Dne 15. dubna byl převezen do Budapešti. Datum procesu bylo na žádost Moskvy – vzhledem k americko-sovětským jednáním – dvakrát odloženo. Negativně v Sofii sobila nová sovětsko-jugoslávská roztržka a Chruščovova řeč v

v červnu 1958, ve které označil jugoslávské velvyslanectví v Budapešti za centrum podpory I. Nagye, byla de facto rozsudkem smrti nad bývalým maďarským premiérem a jeho spolupracovníky.

V obnoveném soudním procesu, jemuž předsedal Dr. Ferenc Vida, byli dne 15. června 1958 Imre Nagy, Miklós Gimes, Pál Maléter a Sándor Szilágyi odsouzeni k trestu smrti. Nazítří, 16. června, byli tři klíčoví protagonisté maďarské revoluce (S. Szilágyi byl tajně oběšen již v březnu 1958) popraveni. Byla to samozřejmě justiční vražda. Kádár na sklonku svého života přiznal, že nikdy nevěřil v legalitu tohoto procesu. Imre Nagy byl v roce 1989 rehabilitován a jeho symbolický pohřeb 16. června 1989 se stal předzvěstí konce komunistického režimu v Maďarsku.

Suezská krize

Porážka arabských států v první válce s Izraelem v roce 1948 názorně dokumentovala všestrannou zaostalost a zkorumpovanost jejich mocenských elit. Odezva vojenského a politického neúspěchu zapůsobila především v Sýrii a v Egyptě, kde urychlila kolaps pseudoparlamentních režimů a vytvořila prostor pro vojenské diktatury. V Káhiře se prohloubila propast mezi vládnoucí palácovou skupinou a většinou politického národa. Rostoucí nestabilita královského režimu měla být utlumena tradičním způsobem, tj. soustředěním pozornosti egyptské společnosti na konflikt s Velkou Británií, především na její neochotu odejít ze zóny Suezského průplavu. V říjnu 1951 Káhira prohlásila někdejší egyptsko-britskou obrannou smlouvu z roku 1936 za neplatnou a požadovala nejen úplnou evakuaci Suez, ale i odchod Britů ze Súdánu. Londýn reagoval pokusem o vytvoření nového blízkovýchodního vojenského bloku, jehož základní idea vycházela ze zásady, že obrana Egypta je strategickou záležitostí Západu. Dosavadní britské základny v oblasti průplavu by se tak staly spojeneckými bázemi. Tuto iniciativu podpořili i Američané, kteří již docenili geopolitický význam Blízkého východu. Egyptský premiér Mustafa Nahhás však reagoval odmítavě, neboť spor s Brity chápal jako bezpečnostní ventil pro domácí veřejnost. Následovala několikaměsíční válka nervů. Zóna Suezského kanálu se stala oblastí organizovaného neklidu – stávky, protibritské demonstrace, gerilové útoky vůči britským posádkám. V odvetné akci britské tanky zmasakrovaly v lednu 1952 posádku egyptské pomocné policie v Ismáiliji. V Káhiře okamžitě demonstrovali tisíce obyvatel hlavního města a většina tamních britských institucí lehla popelem. Král Farúk poslal do ulic armádu, která sice obnovila pořádek, ale monarcha si tímto rozhodnutím podepsal svůj vlastní konec.

V armádě již delší dobu existovala tajná organizace „Svobodných důstojníků“, která v noci na 23. července 1952 provedla převrat. Král